sciendo
DOI 10.2478/jazcas-2019-0011

POHĽAD NA POMENOVANIE CEZ PRIZMU TEORETICKÝCH RÁMCOV A SLOVNÍKOVÉHO HESLA[1]

ALEXANDRA JAROŠOVÁ
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovensko

JAROŠOVÁ, Alexandra: Looking at a naming unit through the prism of theoretical frameworks and dictionary entry. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2018, Vol. 69, No 3, pp. 277 – 301.

Abstract: The first part of this paper outlines the relevant aspects of functional structuralism serving lexicographers as a departure point for building a model of lexical meaning useable in the Dictionary of Contemporary Slovak Language. This section also points to some aspects of Klára Buzássyová's research on lexis and word-formation that have enriched the functional-structuralist paradigm. The second section shows other theoretical and methodological frameworks, such as linguistic pragmatics, cognitive linguistics and corpus linguistics (all of them departing in some respect from the structuralism and, in other aspects, being complementary with it) that can enhance the structuralist basis of the model. The third section outlines an extended model of lexical meaning that represents a synthesis of all those theoretical frameworks and, at the same time, represents a reflection of three language constituents: 1. The social constituent is present in consideration of communicative functions of utterances, naming functions of lexical units, functional styles and registers, language norms, and situational contexts; 2. The psychological component takes the form of consideration of the prototype effect, the abolition of boundaries between linguistic meaning and other parts of cognition; 3. Thanks to the structural/systematic component, a description of paradigmatic and syntagmatic behaviour of words can be performed, and an inventory of formal-content units and categories (lexemes, lexies, word-forming and grammatical structures) can be provided.

In our dictionary practice, the above-mentioned model is reflected in the methodological procedures as follows: 1. Systemization of repetitive (regular, standardized) phenomena; 2. Prototypicalization of meaning description; 3. Contextualization/encyclopedization of meaning description; 4. Pragmatization of meaning description; 5. Continualized presentation of language phenomena, i.e., introduction of numerous phenomena of transient and indeterminate nature and indicating the existence of a semantic-pragmatic and lexical--grammatical continuum; 6. "Discretization" of combinatorial continuum, i.e., identification and description of entrenched word combinations with naming functions.

Key words: monolingual dictionary, theoretical and representational models of lexical meaning

[1] Štúdia bola vypracovaná v rámci grantového projektu Vega č. 2/0017/17 *Slovník súčasného slovenského jazyka* – 6. etapa (Koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum).

1. KLÁRA BUZÁSSYOVÁ – VÝRAZNÁ POSTAVA FUNKČNÉHO ŠTRUKTURALIZMU

Dovoľte mi na úvod zacitovať Viléma Mathesia: „Nemůže být lingvistou nového typu, kdo není nadán jemným citem pro jazykové hodnoty“ (Mathesius, 1929; cit. podľa vydania z roku 1982, s. 38).

Veľmi výrazným citom pre jazykové hodnoty ako dôležitým predpokladom pre lingvistickú prácu sa vyznačuje naša vzácna kolegyňa Klára Buzássyová a všetci, ktorí mali a majú česť s ňou spolupracovať, si túto črtu museli všimnúť, lebo je prítomná v každej jej analýze, v každom vyjadrení o jazykových javoch, v každom redakčnom zásahu v slovníku. Na tom sa zhodneme azda všetci a mohli by sme vymenovať rad ďalších pozoruhodných vlastností jubilantky, ale zatiaľ sa uspokojíme s touto ľudskou a pracovnou črtou vysoko cenenou V. Mathesiom.

1.1 Ide o to, že v osobe Viléma Mathesia sa nám spája nielen autor výstižného a múdreho citátu, ale aj zakladateľ a azda najinšpiratívnejší predstaviteľ pražskej funkcionalistickej školy, ktorá vypracovala rad nadčasových, a preto stále aktuálnych konceptov a prístupov k jazykovému materiálu. V tejto vedeckej paradigme, teda v rámci funkčného štrukturalizmu, Klára Buzássyová vytvorila svoje doterajšie práce a aj vďaka nim sa tento teoretický rámec rozvíjal a posúval dopredu. Pražská škola pozitívne modifikovala rigidnosť a formálnosť ženevského a dánskeho štrukturalizmu tým, že stavala na hlavnej premise funkcionalizmu, teda na nevyhnutnosti vychádzať z jazykovej funkcie, ktorou je uspokojovanie potrieb spojených s odovzdávaním informácie, v češtine „sdělovacích potřeb“ (Mathesius, 1936, s. 137; 1942a, s. 88). Týmto činom sa Pražskej škole používateľ jazyka nikdy nestratil zo zreteľa a z jazyka sa nestal autonómny, samoregulujúci systém nezávislý od jednotlivcov. Článok, z ktorého sme v úvode citovali, končí autor slovami: „Nová lingvistika znamená, jak jsem hned na počátku prohlásil, přiblížení lingvistického zkoumání živé skutečnosti“ (ibid., s. 38).

Realizácia spomínanej funkcie, teda uspokojovanie vyjadrovacích potrieb používateľa, sa deje v prehovore, resp. v texte ako súčinnosti pomenúvacieho a usúvzťažňovacieho aktu. Prehovor, resp. text je východiskom lingvistickej analýzy, ktorá identifikuje opakujúce sa javy, inými slovami „konvenčné, teda v danom jazyku zvyčajné spôsoby jazykovej štylizácie myšlienkového obsahu“ (Mathesius, 1947, s. 232). Na základe analýzy sa stanovujú jazykovosystémové koreláty k prehovoru: výsledok pomenúvania je pomenovanie v podobe značkového slova, odvodeného slova, kompozita alebo ustáleného slovného spojenia („sousloví“), výsledok aktu usúvzťažňovania je voľné spojenie tvoriace vďaka predikácii vyššiu jednotu – vetu. Abstraktnejšie poňaté štruktúrne typy výpovedí predstavujú vetné vzorce (Mathesius, 1942b, s. 17; 1947, s. 173). Veľmi moderné je Mathesiovo rozhraničenie vedných odborov: náuka o pomenovaní, funkčná onomatológia (pokrývajúca v podstate lexikálnu sémantiku, tvorenie pomenovaní z hľadiska formy a kategoriálnosémantickú typológiu pomenovaní)

a náuka o usúvzťažnení, teda funkčná syntax. Formálna morfológia, čiže tvaroslovie netvorí samostatnú rovinu popri syntaxi a onomatológii, ale prechádza naprieč obidvoma (Mathesius, 1929/1982, s. 35; 1942a, s. 88; 1961). Pri modelovaní systému sa postupuje od „vyjadrovacích potrieb k formálnym prostriedkom, ktorými sa tieto potreby uspokojujú“, inak povedané od potreby odovzdať správu, informáciu („sdělení“), teda od významu k formálnemu stvárneniu tohto významu (Mathesius, 1936, s. 137).

1.2 A takto postupuje **Klára Buzássyová v práci o slovenských deverbatívach**. Monografia je brilantnou ukážkou inovatívneho uplatňovania funkčno-štrukturalistických prístupov v derivatológii v čase, keď sa v tejto oblasti začali presadzovať generativistické koncepty, a aj školiteľ Kláry Buzássyovej, prof. Ján Horecký, ju orientoval týmto smerom. Jubilantka sa veľmi šťastne, aj vďaka spomínanému citu pre jazykové hodnoty, rozhodla skúmať odvodzovacie možnosti slovies s ohľadom na ich intenčné pole, teda s ohľadom na ich kategoriálnu sémantiku. Z pohľadu odvodených substantív a adjektív išlo o skúmanie slovotvornej realizácie komponentov intenčnej štruktúry fundujúceho slovesa. Koncept intencie slovesa, ako originálny príspevok Eugena Paulinyho (1943) k česko-slovenskému štrukturalizmu, obsiahol svojím pôdorysom oblasť lexikálnej aj syntaktickej sémantiky, a preto je mimoriadne vhodným nástrojom na skúmanie medzislovnodruhových derivátov slovesa. Intenčná štruktúra je veľmi životaschopný teoretický pojem, pretože okrem uplatnenia sa v morfológii (*Morfológia slovenského jazyka*, 1966), v syntaxi (je sémantickou paralelou vetných vzorcov v prácach Františka Daneša a jeho kolegov vychádzajúcich z Mathesia: Daneš – Hlavsa et al., 1981) a v derivatológii, má vzťah aj k aspektologicky motivovanej klasifikácii slovies a koncept je ranou teoretickou paralelou ku korpusovo založenej analýze slovných vzorcov (o korpusových metódach pozri Čermák, 2017). Našu jubilantku zaujala aj ďalšia vtedy perspektívna a doteraz uznávaná teória lexikálnych funkcií v rámci syntetického sémantického modelu jazyka predloženého Alexandrom Žolkovským a Igorom Meľčukom (Meľčuk – Zholkovsky, 1988) a chápaného ako teoretické rozpracovanie budúceho počítačového modelu *Zmysel – Text*. Lexikálne funkcie, predstavujúce okrem iného aj parametrizovaný systém lexikálnej spájateľnosti slov, významne obohatili štrukturalistickú lexikologickú metodológiu, sústredenú dovtedy skôr na paradigmatiku (synonymá, opozitá, konverzíva, lexikálne polia), o silný syntagmatický rozmer. Mnohé lexikálne funkcie sa stýkajú aj so slovotvornou problematikou, pretože usúvzťažňujú napríklad derivačne súvisiace slová ako vzťah akcie a pôvodcu danej akcie: *strieľať – strelec* (Buzássyová, 1974, s. 47).

Metodologickou vyzretosťou sa práca Kláry Buzássyovej vyznačuje nielen týmto premysleným a jasnozrivým výberom komponentov východiskovej platformy, ale aj priamym vkladom do tohto teoretického rámca zavedením konceptu **slovotvorná paradigma** postihujúcim zásadné typové zákonitosti slovotvorby. Monografia patrí doteraz k najprogresívnejším prácam v tejto oblasti aj v medzinárodných súvislostiach.

Funkčný štrukturalizmus bol nielen otvorený dimenziám uvažovania o jazyku, ktoré priniesol komunikačno-pragmatický obrat, ale ho svojím spôsobom aj predznamenal.

1.3 Klára Buzássyová brilantne využila všetky možnosti, ktoré funkčno-štrukturalistická paradigma poskytovala a invenčne ich prepojila s pragmaticko-komunikačným rámcom. Pozorne načúvala tomu, čo jej hovorí materiál, aby sa od deskripcie mohla presunúť k náročnej pragmaticko-komunikačnej explanácii vývinových zmien, variantností, konkurencií a ohnísk napätia, k výkladom o vzťahu normy, systému a úzu a k predstaveniu fenoménu kreatívnej slovotvorby, k okazionalizmom. Jej výskum, odhaľujúci hĺbkové procesy v jazyku a vysvetľujúci ich následky pre stavbu a fungovanie jazyka, sa premietol do prelomovej kolektívnej monografie *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, kde má dominantný autorský a editorský podiel (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989).

Vysoko cenený súbor prác s česko-slovenskou tematikou ukázal, že jubilantka vie zaujať veľmi vyvážený a inšpirujúci postoj aj k témam, v ktorých sa jazyk prejavuje ako politikum.

Nielen medzijazykové porovnávanie (okrem spomínaného česko-slovenského aj maďarsko-slovenské), ale aj zreteľ na jazykové kontakty slovenčiny dlhodobo priťahovali jej bádateľskú pozornosť, o čom svedčí bravúrne napísaný súbor štúdií o internacionalizácii slovenskej lexiky.

2. SLOVNÍK V KONTEXTE TEORETICKÝCH RÁMCOV: PROBLÉMY A RIEŠENIA

Po načrtnutí istého bázového teoreticko-metodologického kontextu slovenskej jazykovedy a jubilantkinho pôsobenia v nej sa presunieme k meritu nášho príspevku – k problémom, ktoré prináša práca na novom výkladovom slovníku, a k riešeniam, ktoré lexikografi spolu s Klárou Buzássyovou ponúkajú. Aj tu je potrebné naznačiť teoreticko-metodologický kontext, teda poukázať na fakt, že *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006, 2011, 2015; ďalej SSSJ), ktorý začal vznikať pod vedením Kláry Buzássyovej v 90. rokoch minulého storočia, sa musel vyrovnávať s intenzívnym prenikaním kognitivizmu do lingvistického uvažovania, ako aj s nástupom korpusových metód spracovania jazykového materiálu. Navyše to bolo obdobie, keď celá lexikografia prechádzala a napokon aj prešla na elektronické médium. Stručne povedané, išlo o veľmi náročné obdobie.

Ústredným problémom výkladového slovníka je, samozrejme, spracovanie významu slov a ustálených slovných spojení. Perspektíva lexikologicko-lexikografickej analýzy je teda semaziologická – od výrazovej stránky jednoslovného alebo viacslovného pomenovania k jeho významu. Pretože ústredným mottom kompendia je pomenúvanie ako odraz komunikačných potrieb, teda aj spomínané mathesiovské „od vyjadrovacích potrieb k formálnym prostriedkom“, tak ide – vzhľadom na to, že funkcia

primárne generuje význam – o onomaziologickú perspektívu. Tu sa natíska otázka, či onomaziologická perspektíva spomínaného teoretického rámca je relevantná aj pre oblasť lexikografie. Odpoveď je pozitívna. Toto tvrdenie možno hneď na začiatku výkladu o pomenovaniach a pomenúvaní krátko ilustrovať poukazom na také základné onomaziologické zoskupenia, akými sú synonymá a antonymá. V slovníku je potrebné vypracovať kritériá uvádzania synoným v osobitne označenej zóne, ďalej ich využitia ako pomocného výkladového komponentu popri hlavnej explikačnej perifráze a napokon ich použitia ako prostriedku výkladu (Jarošová, 2008a). V prípade antoným bolo potrebné do hĺbky riešiť problematiku slov so záporným prefixom *ne-*, ktoré plnili nielen funkciu kontradiktorických opozít mnohých heslových slov, ale aj autonómnych jednotiek s osobitným sémantickým vývinom (Buzássyová, 2011).

2.1 Princíp funkcie v jazyku sa napĺňa vo sfére pomenovania (predmet mathesiovskej funkčnej onomatológie) aj vo sfére hovorených, resp. písaných výpovedí (funkčná syntax), teda v situácii komunikácie („sdělení"). V prvom prípade by sme hovorili o nominatívnej funkcii, resp. funkciách (Filipec – Čermák, 1985, s. 229 – 235; Čermák, 1995[2], 2003[3]) a v prípade výpovedí ide o komunikatívne funkcie. Pri charakterizovaní komunikatívnych funkcií sa môžeme oprieť o Bühlerovu „klasickú" trojčlennú schému obsahujúcu zobrazovaciu (prezentačnú, designatívnu[4]) funk-

[2] František Čermák v *Českej lexikologii* (Filipec – Čermák, 1985) rozlišuje v nominatívnej funkcii designatívnu (konceptuálnu, nocionálnu) a pragmatickú zložku. V neskorších prácach usúvzťažňuje nominatívnu funkciu v podstate len s denotáciou (Čermák, 1995), resp. s designáciou (Čermák, 2003), s faktom, že jazykový znak (slovo a ustálené slovné spojenie) slúži ako meno triedy objektov v širšom rámci semiotickej funkcie. Vo vzťahu k súboru komunikačných funkcií má nominatívna funkcia svoju paralelu v referenčnej funkcii, kde ako pomenovania referentov (konkrétnych denotátov v konkrétnej situácii) môžu vystupovať (popri ustálených systémových jednotkách) aj voľné kombinácie slov. Pragmatickú zložku významu chápe ako výsledok pôsobenia osobitnej evaluatívnej funkcie, čím sa nominatívna a pragmatická funkcia dostávajú do istej opozície.

[3] Podľa F. Čermáka (2003) prejavy funkčného prístupu možno vysledovať už u F. de Saussura, pretože jeho *hodnota* (*valeur*) predstavuje niečo ako delimitatívnu funkciu slov (ponímaných vždy ako súčasť vyššieho systémového celku). O túto funkciu možno podľa neho rozšíriť komunikatívne a nominatívne funkcie Pražskej školy. Kodanská škola podľa Čermáka pracovala tiež s pojmom *funkcia*, ale nie vo význame úloha, rola, resp. cieľ, účel, ale vo význame závislosť, vzťah.

[4] Marek Nekula v hesle *Denotát a designát* v *Novom encyklopedickom slovníku češtiny* upozorňuje na to, že „věcně-neutrální část nebo kognitivní jádro významu" sa v lexikológii zvykne označovať ako *denotát*, kde často stojí v opozícii k „asociativně hodnotící části významu" označovanej ako *konotát* (Nekula, 2016). V prípade, že budeme chcieť upozorniť na semiologický aspekt nominatívnej funkcie, budeme v tomto príspevku používať spojenie *designatívny význam/designatívna funkcia* na označenie vecnej, neutrálno-konceptuálnej časti významu, resp. zobrazovacej, prezentačnej zložky nominačnej funkcie v súlade s jeho zaužívanosťou v slovenských lexikologických prácach (napr. v práci Dolník, 1987, s. 223 sa *designát* vymedzuje ako „konštitutívne príznaky triedy [objektov]" a v práci Dolník, 2009, s. 23 ako „obsahová stránka znaku"). V rámci *designátu* rozlišujeme *denotatívnu zložku* a *signifikatívnu zložku* (Ufimceva, 1974, s. 27; porov. aj Blanár, 1984, s. 43), o ktorých sa ešte bližšie zmienime. Reálny konkrétny predmet, na ktorý sa *designát* vzťahuje v rámci komunikácie, nazývame *referentom* (porov. Dolník, 2009, s. 24; Čermák, 1995).

ciu (Darstellungfunktion), ktorá sa napĺňa referovaním o entitách mimojazykovej reality („objektoch a faktoch"), expresívnu funkciu, pri realizácii ktorej sa vyjadrujú „individuálne myšlienky a pocity" hovoriaceho (vysielateľa), a apelovú funkciu, zmyslom ktorej je pôsobiť na prijímateľa správy (Bühler, 1934/1960). Táto základná schéma sa rozvíja a dopracúva vo viacerých neskorších modeloch, z ktorých azda najznámejší je Jakobsonov (1960) šesťčlenný model, ktorý prevzal Bühlerovu triádu pod názvom referenčná, emocionálna a direktívna funkcia a pridal k nim tri ďalšie funkcie – poetickú, fatickú (kontaktovú) a metajazykovú.

Pretože sa sústredíme na nominatívnu funkciu vlastnú pomenovaniam v širokom zmysle (aj slovám patriacim k nadstavbovým a nesamostatným slovným druhom), ako najvhodnejší sa pre nás javí práve triadický model, pretože jeho prvky sa uplatňujú rovnako v procese tvorby výpovedí, zahŕňajúcej aj výber komunikačne primeraných pomenovaní, aj v procese tvorby pomenovaní plniacich vyjadrovaciu potrebu používateľov jazyka. V kontexte funkčného vzťahu „vyjadrovacia potreba – prostriedok určený na jej naplnenie" je význam pomenovacích prostriedkov ich funkciou a tá určuje aj formálne stvárnenie pomenovania. Postupnosť je teda funkcia – význam – forma.

2.2 Význam je veľmi komplexná entita a jeho obsahom nie je len odraz určitých úsekov reality zachytený a spracovaný viacerými kognitívnymi mechanizmami ľudskej mysle vrátane jazyka. Zobrazovací komponent ľudskej mysle odpovedá len na otázku, o čom chcem referovať. Veľmi dôležitým komponentom významu je však okrem dimenzie ČO aj dimenzia AKO. Takže okrem princípu funkcie súčasne pôsobí aj **princíp stavby**. Tvorca pomenovaní, resp. hovoriaci, môže úsek reality konceptualizovať rozličným spôsobom a na výber má viaceré jazykové mechanizmy. Kategorizačné mechanizmy jazykového myslenia umožňujú uchopiť úsek reality ako substanciu alebo reláciu (teda ako príznak, či už dynamický, statický alebo ako príznak príznaku), napr. *zabezpečiť plynulý tok informácií; zabezpečiť, aby informácie tiekli plynule*. Je jasné, že hovoríme o **formovaní významu na úrovni slovných druhov a za účasti slovotvorby** – napr. onomaziologickej kategórie transpozície – v službách kategoriálnej morfológie a syntaxe.

Pred lexikografom stojí otázka, ako spracovať výsledky transpozičných slovnodruhových prechodov a modifikačných slovotvorných postupov (*jemný – jemne, jemný – na jemno/najemno; jemný – jemnosť; jemný – jemnučký, jemnosť – jemnôstka; most – mostový, mostný; Kšinná – kšiniansky; farár – farárka; lev – levica*). Pomerne abstraktne formujú pojmový, resp. kognitívny obsah aj slovotvorné kategórie (napr. názvy osôb podľa činnosti, názvy miesta na uloženie a i.) a slovotvorné typy (napr. desubstantívne názvy nástrojov so sufixom *-ník*, abstraktá na *-osť* motivované deverbatívnymi adjektívami na *-avý* alebo *-ivý*). Otvára sa tu **problematika makroštruktúry slovníka**: teda otázka, ktoré slová budú spracované ako autonómne heslá a ktoré budú prihniezdované k prvostupňovému základovému slovu (fáza – *fázový – fázovo – fázovosť*) alebo k bezprostrednému motivátu (modrý – *modro*). Ku kandidá-

tom na prihniezdovanie spravidla patria desubstantívne (vzťahové) adjektíva (*mostový, mostný*), deadjektívne adverbiá (*jemne*), deadjektívne abstraktné substantíva (*jemnosť*), hromadné pomenovania (*baníctvo*), prechýlené podoby (*demokratka*), deminutíva (*jemnôstka*), obyvateľské mená (*Kšiňan, Kšinianka*).

Princíp obmedzeného hniezdovania ako súčasť diskusií o koncepcii a napokon aj súčasť samotnej koncepcie SSSJ Klára Buzássyová ďalej teoreticky rozpracúvala do hĺbky (Buzássyová, 2000, 2001, 2008). Okrem iného bolo potrebné rozpracovať typizované výklady lexikálneho významu abstrákt (Buzássyová, 2000) a typológiu distribúcie výkladových perifráz používaných pri vzťahových adjektívach (Jarošová, 2008b). V prípade abstrákt autorka presvedčivo ukázala, ako možno zaraďovací a usporadúvací účinok sémanticko-formálnej súvzťažnosti derivátov využiť aj na systemizáciu výkladových perifráz: ráz (*českosť, európskosť*), charakter (*gýčovitosť, horúčkovitosť*), schopnosť (*aplikovateľnosť, deformovateľnosť*), možnosť (*dokázateľnosť, hmatateľnosť*) a iné. V prípade vzťahových adjektív nám bola oporou teoretická báza Miry Nábělkovej (1993) vystavaná na kategoriálnom význame, ktorý adjektívum realizuje vo vzťahu k určovanému substantívu. Napr. v prípade spojenia *golierový strih* vystupuje adjektívum *golierový* vo význame objektu (porov. *strih goliera, strihať golier*) a v spojení *golierová výstuž* ide o vyjadrenie účelu (*výstuž na goliere, na spevnenie goliera*). Do tohto okruhu patrí aj problematika usúvzťažňovania slovotvorného a lexikálneho významu, teda otázka, do akej miery je slovotvorný význam komplementárny s lexikálnym a kedy je redundantný, lebo do hry vstupuje ďalší samostatný vývin odvodenej lexikálnej jednotky. V prípade abstrákt na *-osť* ide o zmenu vzťahového významu na kvalifikačný, resp. abstraktného na konkrétny. Napr. lexéma *bezprávnosť* so štruktúrnym významom „stav bez práva" nadobudla významy „hrubé a trvalé porušovanie ústavy a zákonov predstaviteľmi moci; syn. bezprávie, nezákonnosť" a „prejav bezprávneho konania, nezákonnosti", ktoré reflektuje aj SSSJ (Buzássyová, 2013, s. 166). Myšlienkové uchopenie vonkajšej reality pomocou abstraktných kategórií je založené na vsadení kognitívneho obsahu (poznatkov o svete) do istých konvenčne vypracovaných gramatických a onomatologicko-onomaziologických rámcov. Tieto rámcujúce štruktúry primárne súvisia so zobrazujúcou, prezentačnou stránkou nominačnej funkcie (napr. vlastné morfologické stvárnenie má v slovenčine v rámci formálno-štruktúrnej kategórie mužského rodu trieda neživých objektov, trieda zvierat a trieda osôb; ohraničené a neohraničené deje a diania sú korelované do vidovej opozície).

2.3 Teraz zostúpime na **nižšiu abstrakčnú rovinu**. Tvoria ju tie mentálne entity, ktoré sa asociujú s určitým pomenovaním pri jeho vyslovení, prečítaní alebo vyhľadávaní v sémantickej pamäti. Ide v prvom rade o **denotát** – schematickú predstavu, obraz triedy objektov a javov (niekedy chápaný aj ako samotná trieda objektov – extenzia) – a **signifikát** – súbor príznakov, ktoré sú aplikovateľné na danú triedu predmetov (intenzia). Tieto štrukturalistické alebo štrukturalizmom adoptované ka-

tegórie pôsobia ako extrakt rozumovej úvahy, výsledok logicko-gnozeologického typu uvažovania. Prvá abstrakčná vrstva príznakov zaraďuje pomenovanie s jeho významom do určitej **bázovej kategórie**. Filozofická a štrukturalistická tradícia tu pracuje s pojmom **generický** alebo **rodový pojem**. Pojmy vyjadrené pomenovaniami nad generickou rovinou (ľudia, zvieratá, fyzické predmety, abstraktné predmety, akčné konania, neakčné diania/procesy, stavy, ohraničené a neohraničené deje) sa, ako sme videli, často gramatikalizujú.

2.3.1 Na druhej strane, pomenovania pod bázovou rovinou, teda tie, ktoré vyjadrujú špecifickejšie entity v rámci generických tried (hyponymá), sú opísané pomocou **diferenciačných príznakov**. Výber týchto príznakov býva obmedzený na tzv. podstatné, resp. **nevyhnutné a dostačujúce**. Lexikografi pracujúci s veľkým množstvom rozmanitého jazykového materiálu mali vždy veľký problém aplikovať tento redukovaný model významu pri koncipovaní slovníkov. Svedčí o tom napr. rozdiel v chápaní lexikálneho významu u Josefa Filipca (1957) ako lexikografa teoreticky reflektujúceho praktickú prácu na výkladovom slovníku („**[v]ýznam slova** je **odraz skutočnosti alebo jej vzťahov v našom vedomí** [alebo sprostredkovaný naším vedomím]...“; ibid., s. 131) a toho istého autora predstavujúceho princípy teoretickej výstavby lexikológie („ako plodné sa ukazuje chápanie významu nie ako psychologickej kvality, ale ako **jazykovej systémovej hodnoty**, ktorá je priesečníkom pomenúvacích a gnozeologických funkčných vzťahov...“; Filipec, 1968, s. 266). Tieto rozpory sa prejavili aj v istej nekonzistentnosti komponentov modelu lexikálneho významu predstaveného v inak veľmi kvalitnom lexikologickom kompendiu (Filipec – Čermák, 1985). Aj práce slovenských lingvistov poukazovali na niektoré problémy spojené s aplikáciou štrukturalistickej paradigmy na slovnú zásobu: zložitosť vzťahu medzi obsahmi vedomia a významom slova, problémy spojené s usúvzťažňovaním virtuálneho (systémového) a aktuálneho významu, problémy s opisom tzv. prirodzených tried – pomenovaní živočíchov a rastlín (Dolník, 1978, 1986; Blanár, 1984). Jerzy Bartmiński (1988/2016, s. 85), popredný predstaviteľ kognitívnej etnolingvistiky, považuje redukciu výkladu na malý súbor diferenciačných príznakov za neprijateľnú, pretože je založená na ľubovoľnom výbere. Práce lexikologického zamerania objavujúce sa na rozhraní 80. rokov a 90. rokov a v polovici 90. rokov obsahujú už komponenty teoretických rámcov odlišných od funkčného štrukturalizmu (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989; Dolník, 1990; Blanár, 1993; Dolník – Benkovičová – Jarošová, 1993; Buzássyová, 1994).

2.3.2 Komunikačno-pragmatický obrat s jeho záujmom o používateľa jazyka v kontexte kolektívnej jazykovej praxe otvoril možnosť **považovať význam za bežné poznanie sveta** odrážajúce podstatu javov iba povrchne, bližšie si všímať konotatívne a afektívne (teda pragmatické) komponenty významu a jeho situačnú ukotvenosť (typické okolnosti používania významu).

Túto paradigmatickú zmenu sme reflektovali aj pri vytváraní koncepcie SSSJ, kde hovoríme, že lexikálny význam je komplexný obsah lexikálnej jednotky a jeho povaha je intersubjektívna. Časť obsahu má pojmovú povahu a popri nej môže (ale nemusí) mať aj pragmatickú zložku. „Pojmová zložka významu odráža komplex vedomostí, ktoré o označovanej mimojazykovej entite (objekte, jave, príznaku) majú používatelia na úrovni bežného poznania. Prvky, ktoré odrážajú postoje nositeľov jazyka k realite, ako aj postoje hovoriaceho k partnerovi, tvoria pragmatickú zložku významu. (...) Pri bežnom poznaní (používa sa aj výraz ‚naivný obraz sveta') nie je možné presne určiť hranicu poznatkov, ktoré už sú relevantnou súčasťou významu a ktoré nie. Význam bežného slova, na rozdiel od väčšiny termínov, vyjadruje vágny pojem, preto je pri uvádzaní významových komponentov zmysluplné poukazovať na pravdepodobnosť ich výskytu. Na to slúžia prvky výkladu uvádzané slovami *často, najmä, obyčajne*. Takto sa vyčleňuje typický, ale nie nevyhnutný príznak, napr.

> **čaj**... **3.** ▸ (obyč. horúci) nápoj zo sušených lístkov čajovníka, čajovín, liečivých rastlín a pod.“ (Jarošová – Buzássyová – Bosák, 2006, s. 27 – 28).

Niektoré prvky výkladu zosilňujú jeho explikačný efekt „poukazom na typických predstaviteľov triedy vyjadrenej daným pojmom, napr.

> **ciciak**... **1.** ▸ cicajúce mláďa (teľa, prasa, jahňa a pod.)...“ (ibid., s. 28).

2.3.3 Je zrejmé, že tieto formulácie reflektujú nielen pragmaticko-komunikačný obrat v jazykovede, ale posúvajú teoreticko-metodologické východiská SSSJ smerom ku **kognitívnemu rámcu**, ktorý tvorí súbor niekoľkých pozoruhodných konceptov a teórií, ktoré lexikografia môže dobre upotrebiť s cieľom rozšírenia a skvalitnenia výkladu. V prvom rade ide o chápanie jazyka ako „úložiska poznatkov o svete, štruktúrovaného súboru významových kategórií, ktoré nám pomáhajú vyrovnať sa s novými skúsenosťami a ukladať informáciu o tých starých“ (Geeraerts – Cuyckens, 2007, s. 5). Nehovorí sa teda o sémantických príznakoch ako diskrétnych entitách, ale o poznatkoch, o skúsenostne budovanej báze znalostí, ktorá je výsledkom interakcie nášho tela a mysle s tzv. vonkajším svetom. Presvedčením, že spomínaná báza „odráža potreby, záujmy a skúsenosti jednotlivcov aj kultúr“ (ibid., s. 5), sa kognitivizmus zbližuje s funkcionalizmom.

2.3.3.1 Častým uvádzaním **typických príznakov a typických exemplárov** ako súčasti slovníkového výkladu sme sa priblížili k chápaniu významu, ktoré nie je založené na genericko-diferenciačnom súbore nevyhnutných a dostačujúcich príznakov, ale berie ohľad na **prototyp**, ktorý patrí k základným konceptom kognitívnej sémantiky, porov. napr.

> **jeseň**... ▸ jedno zo štyroch ročných období, v miernom pásme nasledujúce po lete a predchádzajúce zime, ktoré trvá od 23. septembra do 21. decembra; <u>obdobie, v ktorom dozrievajú plody a z drevín opadávajú listy</u>

jednohubka... ▸ malý obložený chlebíček (obyč. z nakrájaného rožka) prepichnutý paličkou, podávaný ako pohostenie

Juraj Dolník vo svojej inštruktívnej práci o prototype a prototypovom efekte sformuloval ich podstatu takto: „Používateľ jazyka za štandardných okolností vníma kategórie prostredníctvom ich prominentných exemplárov a ich mentálnych obrazov, ktoré sa konštituovali na základe prototypových, resp. typických vlastností reprezentujúcich štandardnú intenziu pojmu. (...) Prototyp je teda to, čo je štandardne preferované“ (Dolník, 2007, s. 108 – 109). Na kategorizáciu, ako efektívny spôsob orientácie ľudí vo svete, možno s najväčším úspechom použiť spomínané „mentálne obrazy“ zložené z typických vlastností objektov chápaných ako jedna trieda, ale porovnávacím etalónom môže byť aj „prvotný preferovaný exemplár“ (ibid., s. 112). Zdá sa, že prototypickým exemplárom pri vykladaní významu slova *kávovina* je *melta*, hoci vo výklade nie je explicitne označená, ale podľa opisu ju možno identifikovať:

kávovina... ▸ kávová náhradka al. prísada vyrobená z kvalitnej očistenej, usušenej a upraženej suroviny (napr. z koreňa čakanky obyčajnej, raže, jačmeňa, cukrovej repy al. fíg)

melta... **1.** potrav. ▸ kávovinová zmes zo sušeného a praženého koreňa čakanky, cukrovej repy, drvených zŕn jačmeňa a žita, náhradka čiernej kávy neobsahujúca kofeín

Z doteraz povedaného vyplýva, že prototypové kategórie majú spravidla nejasné hranice, pretože **typickosť členov kategórie je stupňovitá** až do takej miery, že príslušnosť niektorých exemplárov ku kategórii je nejasná. Ako príklad možno spomenúť známy fakt, že nádobu na zaváranie niektorí nositelia jazyka nazývajú *pohárom* a iní *fľašou*. Rozličné kategoriálne vnímanie niektorých vecí alebo bytostí pripomínajúcich v niečom človeka dokumentuje aj fakt, že pomenovania ako *humanoid*, *android*, *ľudoop* sa vyznačujú vysokou variantnosťou v nominatíve plurálu, teda *androidy* (z výsledkov je potrebné odfiltrovať výskyty týkajúce sa názvu operačného systému určeného pre smartfóny a tablety) aj *androidi*, *humanoidy* aj *humanoidi*, *ľudoopy* aj *ľudoopi*. Variantnosť tvaru *hominidi/hominidy* jestvuje, ale výskyt podoby *hominidy* je zanedbateľný a jeho použitie je obmedzené na neodbornú komunikačnú sféru. Treba pripomenúť aj fakt, že mnohé antropomorfné objekty a bytosti majú už ustálenú a akceptovanú morfologickú variantosť, porov. *snehuliaci/snehuliaky, strašiaci/strašiaky, bubáci/bubáky, anjelici/anjelikovia/anjeliky, škriatkovia/škriatky* a iné.

2.3.3.2 Tieto skutočnosti svedčia o tom, že pre kognitivizmus je typické škálovité nazeranie na jazykovú empíriu, teda relativizovanie dichotómií a zdôrazňovanie **kontinua**. Relativizuje sa hranica medzi jazykovým a mimojazykovým (teda hranica medzi encyklopedickými vedomosťami a jazykovým významom), medzi sémantikou a pragmatikou, medzi lexikou a gramatikou. Objektívne plynulá je hranica medzi termínom a lexikalizovaným spojením (združeným pomenovaním) aj medzi niektorými

slovnými druhmi. Pozrime sa na príklady použitia zámen vo vetách, v ktorých sa nerealizuje ich „prototypický“ význam: *Opováž sa mi tu fajčiť! – Prichádza ich čas. – My by sme to inak zvládli! – Nebol to hocijaký dom, ale hotový kaštieľ. – Otec – ten mi poskytne inú oporu!* V nasledujúcich vetách zase vidíme plynulosť prechodu substantíva k príslovke: *Bola by hanba, keby neprišiel. – Hanba mu bolo pýtať si peniaze.*

2.3.3.3 Uplatňovaný model významu slova ako potenciálneho komplexu poznatkov o pomenúvanej situácii, resp. entite vychádza z predpokladu, že poznatky sa sústreďujú na charakteristické typické vlastnosti úsekov reality. Ako môžeme tieto **typické vlastnosti objektov a javov** určiť? Môžeme ich **spoznať** cez reálny proces rečovej činnosti, **cez frekventované kontexty slova**[5]. Tu sa môžeme oprieť o výsledky korpusovej lingvistiky poskytujúcej nám materiál a nástroje na analýzu veľkého počtu kontextov skúmaných heslových slov.

Ak sa pozrieme do korpusu na kontexty slova *mlieko*, môžeme určiť nielen všetky vlastnosti kravského mlieka dôležité pre ľudí z hľadiska ich bežného zaobchádzania s touto potravinou (*surové, čerstvé, kyslé, vlažné, teplé, plnotučné, sušené; liter, pohár; výroba, spotreba, cena; piť, pridať*), ale zistíme aj to, že „základný“ význam týkajúci sa mlieka určeného na bezprostrednú výživu detí a mláďat z mliečnych žliaz, má neporovnateľne menší výskyt. Adjektívum *materský* je síce najfrekventovanejším prívlastkom slova mlieko, ale v danom význame sa slovo bez prívlastku *materský* používa v písanom texte len zriedka. Takže počet spojení *materské mlieko* sa takmer kryje s počtom dokladov na „základný“ význam (okolo 19-tisíc výskytov), pričom ostatných výskytov je okolo 360-tisíc. Pretože možnosť, aby mlieko určitých zvierat slúžilo aj ako potrava ľudí, nielen mláďat, sa priam ponúka, tak realizácia tejto možnosti neznamenala len prosté rozšírenie „materskej“ funkcie, ale celkom sa od nej oddelila ako osobitne dôležitá a prvoradá. Preto tento derivačný proces možno vnímať skôr ako metonymickú transpozíciu než ako generalizáciu. Tu vidíme príklad klasifikačne nejednoznačného výsledku sémantickej derivácie popri

[5] Na tomto mieste je potrebné poznamenať, že frekvencia nie je jediným kritériom typickej/prototypickej vlastnosti. Frekvencia je napr. záležitosťou frekventovaných združených pomenovaní. Na základe častého výskytu pomenovania *červený kríž* nie je možné konštatovať, že prototypickou vlastnosťou *kríža* je červená farba. Prototypickosť ako podklad sémantiky nie je teda len vecou frekvencie určitých exemplárov a ich vlastností, ale vecou kognitívnej a antropocentrickej interpretácie javov. Nejde o priamočiary vzťah medzi znakom a svetom. O inom druhu typickosti, tzv. salientnosti (nápadnosti, výraznosti, markantnosti), sa zmieňuje J. Dolník (2007, s. 109 – 110); porov. aj J. Kesselová, 2018 a A. Jarošová, 2018. Salientnosť je úzko spojená s konkrétnym jazykovo-kultúrnym prostredím. Adjektívno-substantívne spojenia *červená krv, červené jablko/jablĺčko, biely sneh*, vyjadrujúce salientný príznak entity, nepatria medzi najfrekventovanejšie (napr. spojenia *zelené jablko* a *nový sneh* sú oveľa častejšie), ale majú status rečových stereotypov v určitom žánri (porov. aj V. Telia – N. Bragina – E. Oparina – I. Sandomirskaya, 1994). Podobne slovesno-substantívne spojenia *nevzdať sa nádeje*, *zriecť sa nádeje*, *vzbudzovať nádej* nepatria medzi najfrekventovanejšie kolokácie s týmto abstraktom (na rozdiel od *mať nádej* a *dávať niekomu nádej*), ale o kohéznosti komponentov týchto slovných kombinácií nikto nepochybuje. Tá je daná idiomatickosťou uvedených kolokácií.

rade významov, ktoré nepochybne sú výsledkom metaforizácie (*kaučukové mlieko; sójové mlieko; vápenné mlieko; pleťové mlieko*).

2.3.3.4 Týmto príkladom získavania informácií o typických vlastnostiach pomenúvaného objektu cez štúdium veľkého množstva kontextov sme sa dotkli aj problematiky štruktúrnej podoby **polysémie**. Sémantická štruktúra polysémických slov má z pohľadu vzniku jednotlivých významov radiálnu a viacdimenzionálnu povahu. Radiálna kategorizácia tiež patrí medzi základné koncepty kognitívnej lingvistiky[6]. V prípade polysémie sa prejavuje pri väčšom počte významov (porov. napríklad heslo *ísť* v SSSJ). Pokiaľ prebieha dvojstupňovo, teda určité významy sú utvorené od základného významu (základnej lexie) a určité významy od niektorej z už derivovaných lexií, aj vtedy má spravidla radiálny charakter, ktorý v prípade existencie len jedného derivátu vyzerá ako reťazenie. Štrukturalistická aj kognitívna lingvistika pracuje so schémami zobrazujúcimi výsledok sémantickej derivácie najčastejšie založenej na mechanizmoch metaforizácie, metonymizácie, generalizácie a špecifikácie.

Informáciu o tom, aký mechanizmus leží v základe nového lexikalizovaného významu, nepovažujeme z hľadiska slovníka za závažnú. Ide o lexikologickú problematiku. Pri úplne lexikalizovanom význame je dôležitá sémanticko-pragmatická povaha výsledku pôsobenia daných mechanizmov. Spôsob združovania sémantických derivátov a stupňovitosť ich vzniku nenaznačujeme žiadnymi hierarchizačnými prostriedkami (číslicami oddelenými bodkou, prípadne kombináciami čísel a písmen). Dávame prednosť lineárnemu usporiadaniu jednostupňovo číslovaných významov, pri ktorom sa poradie určuje takými kritériami ako príznakovosť/neprízna-kovosť a frekventovanosť/marginálnosť.

2.3.3.5 Rozšírené chápanie významu, ktoré nám poskytuje koncept prototypu a kontinua súvisí s ďalším metodologickým nastavením kognitivizmu, a to je predstava o tom, že jazykový význam je súčasťou všeobecnej kognície a je prakticky neoddeliteľný od ostatného kognitívneho obsahu. Ak si túto platformu osvojíme, potom musíme pripustiť väčšiu mieru uvádzania tzv. **encyklopedickej informácie**. V oblasti bežných slov vykladaných v slovníku plní encyklopedizačnú funkciu aj prototypový efekt. V oblasti slov patriacich skôr do odborného alebo niečím špeci-

[6] Kognitívna lingvistika spočiatku do hĺbky rozpracúvala najmä metaforu (Lakoff – Johnson, 1980), ktorá hrá dôležitú úlohu pri konceptualizácii reality jazykovými prostriedkami na všetkých úrovniach abstrakcie. Napr. pri konceptualizácii emócií sa používajú postupy, ktoré sú metaforickou extenziou pozorovateľných reakcií tela; porov. schému „strach je chlad“: *blednúť, stuhnúť, triasť sa, chvieť sa od strachu, zuby mu drkocú od strachu, zimomriavky mu behajú po chrbte* a pod. Schémy typu „strach je chlad“, „láska je oheň“ nazývajú spomínaní autori „konceptuálnou metaforou“. Z oblasti morfológie možno poukázať na názov *vid*, ktorý ako lexikalizovaná metafora určená na pomenovanie slovesnej kategórie navodzuje predstavu videnia toho istého deja z rôznych uhlov, resp. v rôznych fázach svojho priebehu. V posledných rokoch sa zaslúžená pozornosť v kognitívnej lingvistike udeľuje aj metonymii (o tejto problematike súhrne pozri Panther – Thornburg, 2007).

fického diskurzu sa encyklopedizácia[7] výkladu prejavuje v uvádzaní početných poznámok približujúcich čitateľovi slovníka niektoré relevantné detaily konkrétneho historického (porov. lexémy *kulak, dubčekovec, kečky*) alebo typického situačného kontextu (*činidlo, lamelovať, makroprostredie*):

> **kulak**... ⟨rus.⟩ pejor. ▸ (pôvodne v staršom sovietskom prostredí, u nás v 50. rokoch 20. stor.) majetný sedliak, väčší gazda, dedinský boháč
> **dubčekovec**... ▸ stúpenec slovenského politika A. Dubčeka (1921 – 1992), jeho názorov a politiky reformy a obrody socializmu v r. 1968
> **kečka**... **2.** obyč. pl. *kečky* etnogr. ▸ pramene vlasov začesané za uši al. zapletené do dvoch až štyroch vrkočov po oboch stranách tváre (ktoré nosili muži napr. na Liptove, v Detve, Novohrade až do začiatku 20. stor.)
> **činidlo**... chem. ▸ látka na zisťovanie iných látok al. na vyvolávanie reakcií (zafarbenie, zrazenie, stuženie a pod.), agens
> **lamelovať**... tech. **1.** ▸ upravovať, upraviť lamelami, napr. ich narezávaním, lepením, vrstvením, na zvýšenie pevnosti, priľnavosti a pod.
> **makroprostredie**... ▸ vonkajšie faktory, napr. širšie spoločenské, demografické, ekonomické, technologické, prírodné al. kultúrne vplyvy pôsobiace na podniky, rezorty, odvetvia, resp. na hospodárstvo ako celok

Iný druh encyklopedizácie (kontextualizácie) predstavuje výklad lexikálnych jednotiek s konotačne bohatým významom, napr. výklad spojenia *krížne cesty*:

> **krížny**... ▸ smerujúci, idúci naprieč, krížom cez niečo, križujúci sa, pretínajúci sa: *krížne toky; krížna chodba; krížna prihrávka; …* ◘ fraz. *krížne cesty* miesto (často vzdialenejšie od určitého sídla), kde sa križujú al. rozchádzajú cesty a ktorému sa prisudzoval magický obradový význam (podľa ľudových povier miesto pôsobenia nadprirodzených síl, bosoriek, duchov)

2.4 Posledný príklad ukazujúci **konotačný komponent** vo význame frazémy naznačil, že doteraz sme sa venovali lexike, ktorá napĺňa predovšetkým zobrazovaciu (prezentačnú, designatívnu) zložku nominatívnej funkcie. A hoci pomenúvame objekty najmä cez ich mentálne zobrazenie, cez pojem, často je tam prítomná aj **sebaprezentácia hovoriaceho v podobe evaluácie (hodnotiaceho postoja) alebo v podobe zámeru a vôle hovoriaceho dosiahnuť určitý efekt u adresáta**. Posledné dve zložky môžu byť pomerne výrazné (Buzássyová, 2012). Hodnotenie je prítomné v konvencionalizovaných lexikálnych prostriedkoch a môže to byť ako v jednotkách s racionálnou axiologickou zložkou (*zločinec, dobrodinec, slaboch, milosrdný, bezočivý*), tak v jednotkách s emocionálnym hodnotiacim komponentom (v expresívach, afektívnych frazémach, parémiách, spoločenských formulách, citoslovciach, časticiach, spojeniach s funkciou častíc a citosloviec, napr. *perfídny, tu-*

[7] V koncepcii SSSJ používame popri spojení „rozširovanie výkladu o encyklopedické prvky" (Jarošová – Buzássyová – Bosák, 2006, s. 29) aj pojem „kontextualizácia výkladu" (Jarošová – Benko – Chocholová – Janočková, 2013, s. 338).

pec, paprča, hlasisko; zlatá stredná cesta, mladosť – pochabosť; amen tma, nedajbože, nie a nie). Jednako v komunikácii, v závislosti od kontextu, môžu výpovede obsahujúce pragmaticky nezaťažené (neutrálne) slová nadobudnúť sarkastický zmysel: *Súdiac podľa spontánnych zvukových prejavov nášho kolegu a priateľa XY predpokladám, že nevyvládze dopočúvať posudok oponenta do konca. Pán predseda, žeby sme pristúpili rovno k hlasovaniu?!* Takúto situačnú jazykovú pragmatiku slovník nemôže zachytiť, príp. len výnimočne v citátovom doklade. Jestvujú však skupiny slov, napr. deminutív, kde je ironizujúci odtienok už lexikalizovaný: *asistentík, docentík, redaktorík; miliardička, miliónik, múdručký* a pod.

2.4.1 Nominačná funkcia nadobúda špecifické podoby v závislosti od modifikácie, resp. zmeny statusu základnej zložky – zobrazovacej (prezentačnej) funkcie, ktorá je zodpovedná za vytváranie pojmového (kognitívneho) obsahu. Môže ísť, ako sme videli vyššie, o **pribúdanie citovohodnotiacej a apelovo-vôľovej zložky** a súčasnú **redukciu pojmovej** (zvlášť sa to týka apelovo-vôľového typu v podobe konvencionalizovaných spoločenských formúl; na redukciu typickej nominatívnosti v tomto type už dávno upozorňoval Machač, 1967). V prípade formúl (zdvorilostných fráz, replikových klišé a pod.) sú pre nás užitočné zistenia pragmaticky orientovanej lingvistiky, vďaka ktorej si zreteľnejšie uvedomujeme, ako v sociálnej interakcii, v situačnom kontexte slová a spojenia strácajú význam a nadobúdajú niektorú z ilokučných (komunikačných) funkcií, napr.: *To si nemusel!* (pokarhanie) – *No nevravel som to!?* (výčitka) – *To je sila!* (údiv) – *To nemá chybu!* (pochvala) – *Ak inak nedáš...* (rezignácia) – *Na to zabudni!* (odmietnutie) – *Si v pohode?* (obava) – *Máš moje požehnanie.* (dovolenie) – *Nech ťa tu viac nevidím!* (rozkaz) a iné. Prípadne vyjadrujú trocha komplexnejšie funkcie, napr. spojenie *Pozývam ťa* vyslovené v situácii, keď v reštauračnom zariadení prinesú účet, vyjadruje zámer hovoriaceho zaplatiť konzumáciu za oboch účastníkov komunikačnej situácie. Toto situačné použitie slov (realizované samostatne alebo v rámci frázy), vyjadrujúce pragmaticky orientované funkcie, je potrebné identifikovať, analyzovať a zisťovať, či je dostatočne zaužívané, aby si zaslúžilo lexikografický opis. Niektoré príklady sme už lexikograficky spracovali v zóne formúl, napr.: *Dovolíte?!* (prosba uvoľniť cestu na prechod) – *Nedbám.* (rezignácia) alebo ako samostatnú lexiu s funkciou výstrahy v hesle **moment 2** (*Tak moment, ako to viete?*), prípadne ako homonymum, napr. heslá **bingo²**, **fakt²**, ktoré vznikli ustálením sa pragmatickej funkcie substantív v podobe homonymného citoslovca, resp. častice (*To fakt?!* – začudovanie; vždy v podobe otázky predpokladajúcej potvrdenie). Zreteľ na pragmatické, postojové komponenty sa pri heslách vyjadrujúcich hanlivé pomenovania premieta do poznámok naznačujúcich pozíciu hovoriaceho motivujúcu používanie daných slov, napr.:

> **huba²**... **3.** hovor. pejor. ▸ tvárová časť ľudskej hlavy... ◘ fraz. ... hrub. *čierna huba* hanlivé označenie ľudí tmavej pleti, obyč. černochov, <u>používané rasisticky zmýšľajúcimi ľuďmi</u>

krpčiarstvo... **2.** pejor. ▸ (z pohľadu kritikov, obyč. mestských ľudí) čo pôsobí zaostalým, skostnateným, nepružným dojmom typickým najmä pre dedinské prostredie

neuvedomelý... **2.** 2. st. -*lejší* ▸ (so záporným hodnotením z hľadiska zástancov istej názorovej základne) ktorý nemá rozvinuté poznanie o skutočnosti, ktorý nedostatočne vníma vlastné, skupinové, národné al. iné záujmy, vzťahy a pod.; op. uvedomelý: *n. volič; národnostne neuvedomelí občania; ...* □ *(triedne) neuvedomelý občan* (v období socializmu) kto sa nestotožňoval s hodnotami presadzovanými predstaviteľmi bývalého socialistického systému, kto nemal vedomie príslušnosti k spoločenskej triede robotníkov a roľníkov, k budovaniu socializmu, op. (triedne) uvedomelý občan

Ďalšia hojne uplatňovaná špecifikácia nominatívnej funkcie sa prejavuje **pribúdaním jednoznačnosti v pojmovej zložke významu** a súčasne **ubúdaním vágnosti** príznačnej pre bežnú, povrchnú konceptualizáciu úsekov reality. Hovoríme o známom jave – o procese **terminologizácie** bežného slova alebo o procese **tvorby nového terminologického pomenovania**. Výklad významu má potom podobu striktne vedeckej definície.

Napokon môže ísť o nominatívnosť zameranú na **identifikáciu jedinečných objektov**, teda o uplatnenie onymickej určenosti, ktorá generuje **onymické pomenovania (propriá)** a vylučuje vágnosť. Propriá svojou univerzálnejšou onymickou funkciou stoja trocha bokom a prejavuje sa to aj v tom, že sa vyskytujú v oboch z vyššie menovaných tried, napr. v geografických nomenklatúrach aj vo frazémach. Onymická funkcia teda ide naprieč triedami.

Mohlo by sa javiť, že akákoľvek špecifikácia nominatívnej funkcie spočívajúca v kombinovaní pojmu (kognitívneho obsahu) s ďalšími zložkami má za následok zužovanie referenčnej extenzie pomenovaní, zužovanie komunikatívnych sfér, v ktorých ich možno adekvátne použiť (neformálna komunikácia, vedecká komunikácia, formálna komunikácia). Tento jav, samozrejme, jestvuje, ale jeho kauzálna súvislosť je opačná. Boli to komunikačné potreby so svojimi nárokmi na podobu obsahu, ktoré význam príznakových slov účelovo modifikovali. Funkčnú určenosť významu ako formotvorný činiteľ premietol J. Dolník (1997, s. 36 – 37) do postulovania **princípu funkčnej separácie**, čo značí, že funkčne výrazné a osobitné vlastnosti jazykových jednotiek separujú typ jednotiek s týmito vlastnosťami od ostatných jazykových jednotiek, s ktorými sú v kontraste. Klasifikácia pomenovaní (jednoslovných aj viacslovných) podľa ich funkčnej určenosti delí lexikálnu zásobu na štyri veľké triedy: **1. nepríznakové slová a lexikalizované spojenia (združené pomenovania)** pomenúvajúce entity na základe bežného, štandardného poznania sveta; vytvorený poznávací obraz objektov (denotát, význam) je vágny; **2. expresíva a frazémy** (ako centrum kategórie) pomenúvajúce objekty citovohodnotiacim alebo apelovo-vôľovým spôsobom; postoje a zámery subjektu dominujú nad podkladovým denotatívnym významom; **3. jednoslovné a viacslovné termíny** pomenúvajúce entity na základe nadštandardného, expertného poznania sveta; ich význam smeruje k maximál-

nej jednoznačnosti a minimálnej vágnosti; **4. jednoslovné a viacslovné propriá** pomenúvajúce jedinečné entity; túto identifikačnú funkciu plnia pomocou určitých „koordinát“, ale význam v tradičnom zmysle pri nich absentuje. Existencia týchto tried výrazne vplýva na podobu heslovej state.

Jednoslovné pomenovania predstavujúce heslové slová sú vybavené príslušnými funkčnými kvalifikátormi, prípadne kombináciou kvalifikátorov.

Viacslovné pomenovania, ktoré spravidla nemajú vlastnú heslovú stať, sú zaradené podľa jednotlivých slovných komponentov do príslušných heslových slov, kde sú pre ne vytvorené funkčne motivované zóny v rámci jednotlivých lexií (t. j. jednovýznamových slov alebo významov polysémickej jednotky). Špeciálnym znakom je označená zóna pokrývajúca lexikalizované spojenia, nocionálne spoločenské formuly a viacslovné propriá. Podobne je vyznačená aj zóna terminologických spojení v rámci lexií, ktorých prvotný význam nie je terminologický. Zóna frazém a parémií je umiestnená na konci heslovej state.

2.4.1.1 V jednotlivých nominatívnych typoch jestvujú postupy štrukturácie obsahu, ktoré sú pre ne príznačné. Napr. efekt zaangažovaného postoja hovoriaceho (hodnotenie, výzva, zdôrazňovanie) vo frazémach a expresívach sa vytvára pomocou **mechanizmu sémantickej transpozície** (metaforizácie, metonymizácie). Jej výsledkom je v prípade frazém idiomatickosť, obraznosť a často aj expresivita (*časovaná bomba, otvorená hlava, modrý pondelok, rozhadzovať peniaze, prepisovať dejiny*). S týmto postupom sa môžeme stretnúť aj pri tvorbe termínov a združených pomenovaní, ale nie je pre ne typický, s výnimkou „farebných“ adjektív a adjektív od toponým (astron. *drakonický mesiac, biely trpaslík,* film. *filmová interpunkcia,* lod. *husí krk,* vodohosp. *frankfurtská píšťala,* eltech. *žabie vinutie,* šport. *estónske podanie,* ekon. *holandská dražba; slepý náboj, holé lebky, hadia žena, blší trh, babie brucho* (šalvia), *čertovo rebro* (papraď), *biskupské čiapky* (betónové zábrany); *sivá ekonomika, červené čísla, biela technika, modrá knižka, zelená nafta; vlašské orechy, francúzske okno, anglický park, linecké cesto, kremžská horčica*). Vidíme, že idiomatickosť[8] ako prostriedok štruktúrovania významu plní celkom iné funkcie vo frazéme – vytvára zložku citového hodnotenia a expresivity – a celkom iné v terminologickom spojení a združenom pomenovaní – klasifikuje, špecifikuje pojem bázovej úrovne, vytvára hyponymum k bázovému pomenovaniu (*čierna/biela technika*) alebo prostredníctvom špecifikácie vytvára zovšeobecnené pomenovanie ako hyperonymum k bázovým pomenovaniam (*chladné zbrane*).

Ak budeme za idiomatickosť považovať aj **jav monokolokability**, teda fakt, že určité slovo sa ako celok (formou aj významom) vyskytuje len v jednom spojení,

[8] Fakt, že sledované slovo sa v danom význame vyskytuje len v jednom spojení, kvalifikuje F. Čermák (Filipec – Čermák, 1985, s. 175; Čermák, 2009, s. 485) ako kolokačnú a sémantickú anomálnosť. Napr. jedinečnosť významu slova *prístav* vo frazéme *zakotviť v manželskom prístave* sa vníma na pozadí bežného významu tohto slova v spojeniach ako *riečny, rybársky, bezpečný, domovský prístav*.

resp. vo veľmi malom počte spojení, napr. v intenzifikačných frazémach *treskúci mráz, úhlavný nepriateľ/protivník/sok, frenetický potlesk, hurónsky smiech, kardinálny omyl, priepastný rozdiel, cyranovský nos, tma tmúca, máčny mak, trojchlapové víno, vraný kôň/koník/žrebec, stáť dupkom, horieť blkom*, potom tento jav uvidíme aj vo viacslovných termínoch a združených pomenovaniach, ktoré obsahujú monokolokabilné adjektíva vytvorené s cieľom presne špecifikovať daný rodový pojem: *mimoúrovňová križovatka, blanokrídly hmyz, dózický zámok, dvojkariérové manželstvo, geostacionárna družica, komunitárne právo, dvojpásmová sústava reproduktorov, nízkooktánový benzín, šakal čabrakatý, škorec červenkastosluchý; visutý most, očitý svedok, prípadový manažment/manažér, prípadová štúdia*. Výsledky idiomatického formovania obsahu sú úplne podriadené charakteru nominatívnych funkcií viacslovných pomenovaní, a preto nie je možné zaraďovať tieto pomenovania do jednotlivých zón s ohľadom na prítomnosť/neprítomnosť idiomatickosti (napr. zaradiť tzv. obrazné termíny typu *zlatý rez* a obrazné združené pomenovania typu *zlatý dážď* k frazeologickým spojeniam ako *zlatý klinec programu, zlatá horúčka, zlatý padák*).

Špecifiká nominatívnych funkcií možno charakterizovať aj pomocou sústavy istých **binárnych opozícií**, v rámci ktorých sa však uplatňuje princíp kontinua: **pojmovosť – evaluatívnosť, pojmová vágnosť – pojmová určitosť, referenčná všeobecnosť – referenčná jedinečnosť, nocionálnosť (citová neutrálnosť) – emocionálnosť, uzuálnosť (norma) – okazionálnosť (kreativita)**.

3. ÚVAHY O SYNTETICKOM MODELI VÝZNAMU A JEHO PREZENTAČNEJ PODOBE – HESLOVEJ STATI

Z toho, čo sme doteraz povedali, je zrejmé, že vo viacerých smeroch **nie je potrebné vzdávať sa funkcionalistického dedičstva, ale model významu je užitočné a potrebné obohatiť o nové prístupy a koncepty** (akceptovať dôležitosť prototypu a časti encyklopedických poznatkov pre formovanie významu). Kognitívna lingvistika a funkčný štrukturalizmus sa v niečom prekrývajú, napr. v dôraze na význam ako základ a zmysel existencie jazyka a aj východisko jeho skúmania (Nagy, 2014). V niečom sú komplementárne, teda sa dopĺňajú. Ide o tieto rozdiely:

V štrukturalizme je význam ukotvený v systéme[9] v podobe redukovaného súboru sém/príznakov objektivizovaných alebo vnútrojazykovou konfrontáciou, alebo odvolaním sa na realitu v podobe designátu/signifikátu[10], teda „predmetových prí-

[9] Samozrejme, že funkčný štrukturalizmus venoval okrem systému pozornosť aj sfére používania jazyka. Na základe funkcie vypracovali predstavitelia Pražskej školy teóriu jazykovej normy (Havránek, 1932), ktorá zahŕňa pravidelne používané jazykové prostriedky aj s ohľadom na existenciu funkčne diverzifikovaných komunikačných sfér (komunikačno-funkčná a normatívna kategorizácia lexiky a z nej vyplývajúci súbor funkčných kvalifikátorov používaných v slovníku).

[10] Tu treba poznamenať, že sú vrstvy slovnej zásoby, napr. technická a prírodovedná terminológia, rôzne nomenklatúry a pod., kde toto inštrumentárium možno efektívne použiť, pretože pomenúvacie potre-

znakov vybraných generalizáciou a abstrakciou“ so zreteľom na všetky možné použitia danej lexie (Filipec – Čermák, 1985, s. 72).

Kognitivizmus sa orientuje na mentálne fenomény, a preto význam v jeho chápaní je ukotvený v senzo-motorických vnemoch, poznatkoch, priestorovo-objektovom konštruovaní. Inými slovami konceptualizácia sveta je vnorená do telesnej a kultúrnej skúsenosti ľudí patriacich do istého jazykového spoločenstva.

Štrukturalizmus obľubuje princíp binárnych opozícií a presne ohraničené diskrétne jednotky na každej jazykovej rovine. Vítaný je medzirovinový paralelizmus kategórií, napr. dištinktívne príznaky vo fonológii a diferenčné príznaky v sémantike. Štrukturalizmus „zachytáva sémantické javy modelom, ktorý disponuje ustáleným a redukovaným inventárom jednotiek a základnou schematizáciou“ a „toto jednotkové inštrumentárium nie je nevýhodným nástrojom modelovania významu“ (Nagy, 2014, s. 214). Dôraz na funkciu a význam spolu s inventárom jazykových jednotiek sú stavebné bloky, ktorých sa ťažko možno vzdať, keď sa orientujeme na relatívne statický, neprocesuálny model.

Kognitívny prístup sa vyznačuje dôrazom na kontinuum a zvlášť dôrazom na významovo-encyklopedické kontinuum. Význam je stabilizovanejšia, konvencionalizovanejšia časť kognitívneho obsahu nášho vedomia. Kognitívna lingvistika ponúka niektoré princípy opisu jazykových javov (bázová rovina, konceptuálna metafora, radiálna štruktúra, prototypický efekt), ale stabilizovaný súbor jednotiek v svojom repertoári nemá.

Redukovaného modelu významu sme sa my lexikografi nikdy nepridržiavali rigorózne, ale jeho vážne limity sa ukázali najmä v momente, keď sme boli konfrontovaní s veľkým množstvom autentického materiálu v objeme stámiliónov textových slov (tokenov), teda keď sme sa výrazne posunuli do oblasti používania jazyka. Jestvujúci model významu sa ocitol pod dvojakým tlakom. **1. Lingvistická pragmatika a kognitivizmus** ako novšie paradigmy nám ponúkali koncepty, ktoré by mohli viesť k jeho rozšíreniu. Natískala sa otázka, či by sa model nerozpadol. **2. Jazyková empíria, dostupná v korpusoch** v dovtedy nevídanom rozsahu, od nás tiež vyžadovala modifikácie tradičného modelu významu. Bolo potrebné uvažovať o modeli založenom na používaní jazyka. Kognitivizmus nás nabádal obohacovať opis významu o nové komponenty súvisiace s prototypom a encyklopédiou a pragmatika nás nabádala, aby sme zohľadňovali aspekty komunikačnej situácie (vrátane jej stratégií) a diverzitu komunikačných sfér.

Kognitívna lingvistika ponúkla aj schémy, ako sa s týmto novým informačným nákladom vyrovnať. Mali podobu **idealizovaných kognitívnych modelov**, rámcov, scenárov, sémantických polí a sietí (podrobnejšie Geeraerts, 2010, s. 222 – 229 a Cienki, 2007, s. 170 – 187). Niektoré deskriptívne schémy používajú ilus-

by odbornej komunikácie nachádzajú svoje naplnenie v striktnej definícii a jednoznačnosti. Pri tvorbe termínov sa však využívajú aj metaforické pomenovania, čo svedčí o prvotnej konceptualizácii fragmentu reality pomocou obrazu. Terminológia je vždy súčasťou slovnej zásoby ako celku, nie je to svet sám pre seba.

tračné doklady z korpusu (rámce v databáze FrameNet), ale tieto príklady podľa všetkého ilustrujú konštrukt, ktorý je výsledkom introspekcie. Odhliadnuc od toho, že prezentačný formát rámcov sa síce dá uplatniť v databáze, ale dosť ťažko v slovníku, hlavným nedostatkom je, že interpretácia jazykových javov v duchu kognície nie je založená na používaní jazyka, ale usiluje sa akoby simulovať psychické procesy prebiehajúce pri konceptualizácii reality a ukladaní získaných poznatkov v mysli (jazyková kompetencia). Kognitívna lingvistika predpokladá, že modeluje mentálne reprezentácie procesov prebiehajúcich na neurálnej úrovni. Takýto predpoklad by však vyžadoval „procesuálnejšie" poňatý model významu (porov. Kořenský, 1992; Dolník, 2012, 2017; Nagy, 2014). Rámce ako model sú pomerne statické.

Pragmatická lingvistika, na druhej strane, skúma „štruktúry a funkcie jazyka v procese používania a vo väzbe na sociálny svet" (Dolník, 2009, s. 213). Zaujíma sa o to, ako sa používa **jazykový význam v diskurze**, teda v komunikácii stvárnenej konkrétnym situačným kontextom v najširšom zmysle. V hre je navrstvovanie aktuálnych zmyslov na doslovný význam, komunikačné stratégie a ich interpretácie (vrátane preferovaných), diskurzný význam ako príležitostný konštrukt vyplývajúci z interakčného kontextu (ibid., s. 294). Teda táto platforma je položená na inej abstrakčnej rovine ako lexikografia. Nezaujíma ju zovšeobecnený opis, ale „emergentnosť štruktúr a významov"[11]. Pri zovšeobecňovaní jazykovej empírie treba mať aj tieto skutočnosti na pamäti, ale z povahy predmetu svojho výskumu pragmatika nemá model štandardizovaného významu „v náplni práce".

Ostávala teda otázka, či **výsledky analýzy korpusového materiálu** urobenej pomocou štatistických nástrojov sa dajú vtesnať **do rámcov rozšíreného modelu významu** vybudovaného na funkčno-štrukturalistickej báze modifikovanej akceptáciou prototypu, umierneného encyklopedizmu a posilnením pragmatickej zložky.

Korpusová lingvistika je predovšetkým silný a inšpiratívny metodologický rámec (Čermák, 2017), ale ponúka aj niekoľko **teoretických konceptov spojených so syntagmatickým aspektom jazyka**, ktorý bol v štrukturalistickej lexikológii zanedbaný (Stubbs, 2009, s. 117). Protagonisti korpusového prístupu John Sinclair (1991), Patrick Hanks (2013) a František Čermák (2000, 2017) spájajúci pri svojom výskume veľký objem dát so štatistickými metódami, prišli k záveru, že v jazyku sa nachádza oveľa väčšie množstvo frekventovaných slovných spojení (fráz, konvenčných spoločenských formúl a výrazov, ustálených kolokácií, klišé, frazém), ako sa dovtedy predpokladalo. Časté spoluvýskyty slov tvoria obmedzene variabilné vzorce, prefabrikáty pripravené na použitie v reči. J. Sinclair (1996) vypracoval model viacslovných významových jednotiek, ktoré nazýval **rozšírenými lexikálnymi jednotkami** (extended lexical units). Model tvorí: 1. kolokácia – vzťah medzi tvarom bázovej jednotky a tvarom jej kolokátu (lexikálneho partnera); 2. koligácia –

[11] Pragmatická lingvistika síce hovorí, že význam sa vytvára v procese interakcie, v ktorom aktéri uplatňujú komunikačné stratégie, ale nepopiera, že v tomto procese sú prítomné aj znalosti subjektov o štandardizovanom význame (Dolník, 2009, s. 316, 366).

vzťah medzi bázovou jednotkou a abstraktnými gramatickými kategóriami; 3. sémantická preferencia – vzťah medzi frázou a slovami z vymedzených lexikálnych skupín a 4. prozódia predstavujúca komunikatívny účel frázy, jej ilokučnú silu. Zmysel tohto modelu tkvie v posolstve, že **význam** nie je uzavretý v slove, ale **je záležitosťou jednotiek presahujúcich hranice slova**. P. Hanks (2013) vypracoval **teóriu lexikálnej normy a jej kreatívneho využitia v reči**. Norma v jeho ponímaní (väčšinový úzus) sa v podstate neodchyľuje od toho, ako ju uchopil pražský funkcionalizmus, ale je prepracovaná na oveľa väčšom materiáli a do väčšej hĺbky. Nóvum jeho práce je princíp kreatívneho využitia noriem, pomocou ktorého autor interpretuje tvorivý pól jazykovej aktivity človeka. Tento pól vyvažuje rutinnú stránku jazykovej praxe a bez neho neexistuje ani vyvážený pohľad na jazyk. Autor sa lexikograficky venuje slovesám, ktoré opisuje v podobe valenčno-sémantických vzorcov vyextrahovaných z veľkého množstva korpusového materiálu. F. Čermák (2001, 2010, 2017) vypracúva **typológiu slovných kombinácií** a v ich rámci typológiu kolokácií.

Korpusový pohľad ako organizujúci princíp je veľmi prínosný, pretože **dopĺňa štrukturalizmus aj kognitivizmus**. Diskrétne jednotky postulované v rámci štrukturalizmu implikujú myšlienku, že význam je uzavretý v slove, ale korpusová lingvistika zistila, že lexikálny význam vo väčšine prípadov potrebuje jednotku väčšiu ako slovo. Oblasť viacslovných pomenovaní je rovnako rozsiahla, ak nie ešte väčšia, ako oblasť jednoslovných pomenovaní. Kognitívna lingvistika hovorí, že význam tvorí sémanticko-pragmatické kontinuum. Korpusová lingvistika k tomu dodáva, že fixácia významu na určitú štruktúru/formu má pravdepodobnostný charakter. Diskretizácia, rozčlenenie tohto kontinua má povahu kombinatorickej škály, v ktorej nielen nominácia prechádza do predikácie (čo sa očakáva), ale aj predikácia do nominácie a je tu aj zóna neurčitých javov. Kohéznosť spojenia komponentov v pomenovacích celkoch je odstupňovaná. Jav spájateľnosti z pohľadu určitého slova vyjadruje pojem „kolokačná paradigma“ ako zoznam jeho kolokátov (Filipec – Čermák, 1985, s. 171 – 173; Čermák, 2017, s. 59). Paradigma môže predstavovať veľmi širokú, strednú a aj veľmi limitovanú spájateľnosť. Preferenčná spájateľnosť v rámci paradigmy je určitá tendencia, ktorá môže mať podobu vzorcov, v ktorých jednotlivé pozície s väčšou alebo menšou pravdepodobnosťou obsadzujú jednotky so spoločným sémantickým alebo pragmatickým príznakom. Nie sú vylúčené ani netypické kolokáty (lexikálni partneri bázového slova). S adjektívom *chúlostivý* sa spája okrem iného istý okruh substantív ako *situácia, téma, otázka, záležitosť, vec, scéna, problém, informácia, údaj, prípad, materiál, fotografia, moment*. Ich spoločným znakom je to, že predstavujú druh informácie (vyplývajúcej z určitého diania), ktorá vzbudzuje pozornosť. Slovo *príhoda* je síce sémanticky pomerne blízke k vymenovaným substantívam, ale jeho výskyt s adjektívom *chúlostivý* je takmer nulový. V korpuse Omnia Slovaca III (4,9 mld. tokenov) sa nachádza 2-krát. Prečo sa substantívum *príhoda* nespája s adjektívom *chúlostivý*? Vysvetlenie možno takisto nájsť v kolokačnom správaní tohto substantíva. Ono sa totiž prednostne spája s adjektívami, kto-

ré vyjadrujú pozitívnu vlastnosť: *milá, humorná, úsmevná, vtipná, veselá, zábavná príhoda*. Spája sa aj s adjektívami na opačnom konci hodnotiacej škály (*nešťastná, nepríjemná, smutná*), ale táto spájateľnosť je výrazne nižšia. A ktoré substantívum s príznakom „to, čo sa stalo" potom priťahuje adjektíva typu *nešťastný, smutný*? Je to substantívum *udalosť*. Spájateľnosť, a teda typickosť kolokátov, sa tiež riadi princípom škály, ale nepredstavuje úplne voľný výber kolokátov z istého sémantického radu, pretože spravidla narazíme na neprijateľný kolokát. V jazyku je možné všetko, ale nie všetko sa pociťuje ako normálne (Hanks, 2013, s. 6 – 7). Napokon, korpusová lingvistika je pre kognitívny rámec prínosom aj preto, že empiricky potvrdzuje prítomnosť prototypu a kontinua v jazyku.

Prezentačná, resp. aplikačná podoba tohto **syntetického modelu v podobe heslovej state** výkladového slovníka má odvodený charakter. Prezentuje objekty vytvorené diskretizáciou (členením) kontinua, ale robí to na základe zovšeobecnenia veľkého objemu dát spojených s používaním jazyka. Akceptuje tézu, že toto zovšeobecnenie aktuálnych významov reprezentuje významový potenciál, teda určitý abstraktný objekt. Predkladaný model predstavuje syntézu, ktorá spája tri zložky jazyka: **sociálnu zložku** (komunikačné funkcie výpovede, nominatívne funkcie lexikálnej jednotky, funkčné štýly a sociolekty, jazykové normy, situačné kontexty), **psychickú zložku** (prototypový efekt na rovine lexikálneho aj gramatického významu, naivný obraz sveta, jazykovo-kognitívne kontinuum), **štruktúrno-systémovú zložku** (opis paradigmatického, valenčného a kolokačného správania slov, inventár formálno-obsahových jednotiek a kategórií, ako sú lexémy, lexie, slovotvorné a gramatické štruktúry).

V slovníkovej praxi sa to prejavuje v týchto metodických postupoch. **Prototypizácia výkladu**: ohľad na prototypový efekt pri opise významu na designatívno-pragmatickej aj kategoriálnej úrovni; **kontextualizácia/encyklopedizácia výkladu**: obohatenie výkladu o relevantné prvky kontextov a encyklopedických poznatkov, uvádzanie širokej škály dokladových spojení; **pragmatizácia výkladu**: uvádzanie doplňujúcich a vysvetľujúcich poznámok pragmatického charakteru, uvádzanie ustálených formúl s ilokučnou funkciou; **„kontinualizácia" jazykových javov**: identifikácia a opis početných javov prechodnej a neurčitej povahy; **„diskretizácia" kombinačného kontinua**: identifikácia a opis rôznorodých slovných kombinácií, ktorým možno pripísať status pomenovacej jednotky.

4. ZÁVER

Výsledky získané analýzou rozsiahleho materiálu, teda postupujúc zdola smerom k teoretickému zovšeobecneniu, je možné vysvetľovať v rámci modelu významu vystavaného na základe uvážlivého výberu konceptov, ktoré nám ponúkajú aktuálne paradigmy. Kognitívna lingvistika a lingvistická pragmatika sa podieľajú na explanačnej zložke tohto modelu, teda na zodpovedaní otázky, aká je

povaha významu (kontinuum, prototyp, neostrá hranica medzi jazykovým a encyklopedickým, ilokučné funkcie a preferované interpretačné stratégie). Funkčný štrukturalizmus sa podieľa skôr na deskriptívnej zložke: poskytuje „jednotkové inštrumentárium“ na prezentáciu doterajších poznatkov o jazyku. Korpusová lingvistika obohacuje svojím nekompromisným empirizmom obidve zložky. Je prehĺbením a doplnením opisných metód funkčného štrukturalizmu v tom zmysle, že pokiaľ tento rámec má skôr onomaziologickú orientáciu, teda funkcia – význam – forma, tak korpusová lingvistika má opačnú orientáciu, teda forma – význam – funkcia. Kým štrukturalizmus v lexikológii sa orientoval skôr na javy paradigmatické, tak korpusová lingvistika na syntagmatické, kontextuálne. Kognitívnej lingvistike môže korpusový prístup dodať empirické potvrdenie onoho kontinua, ktoré kognitívna lingvistika postuluje.

Aký je zmysel hesla v *Slovníku súčasného slovenského jazyka*, teda v slovníku akademického typu zameraného na prezentáciu významu? Zmyslom tohto slovníka je slovocentrický opis jazyka ako celku.

Bibliografia

BARTMIŃSKI, Jerzy: Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky. [Citovaná štúdia bola pôvodne publikovaná v roku 1988.] Prekl. a ed. I. Vaňková. Praha: Karolinum 2016. 168 s.

BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1984. 216 s.

BLANÁR, Vincent: Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 192 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aktuálne problémy nového výkladového slovníka súčasnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1994, s. 31 – 39.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia lexikálnych jednotiek vo výkladových slovníkoch (na príklade spracovania abstrákt). In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference. Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000. Eds. O. Martincová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 9 – 19.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Z koncepčnej a realizačnej problematiky nového výkladového slovníka súčasného slovenského jazyka. In: Lexicographica ’99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej. Eds. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2001, s. 13 – 23.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantické a štylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. In: Lexikografie v kontextu informační společnosti. Sborník příspěvků z pracovního setkání. Praha 4. – 6. 6. 2007. Eds. A. Jarošová – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008, s. 75 – 84.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: K aspektom tvorenia antonymných lexém s prefixom *ne-* (nominácia, lexikalizácia, pragmatické komponenty významu). In: Česká a slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia. Súbor príspevkov v rámci medzinárodného projektu Princípy a metódy tvorby výkladového slovníka. Eds. J. Světlá – A. Jarošová – A. Rangelova. Brno: Tribun EU 2011, s. 175 – 191.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Konotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 56 – 75.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Komplementárnosť slovotvorného významu pri výklade lexikálneho významu vo výkladovom slovníku. In: Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka. Zborník zo 7. medzinárodnej konferencie Komisie pre výskum tvorenia slov v slovanských jazykoch pri Medzinárodnom komitéte slavistov. Bratislava 27. 9. – 1. 10. 2004. Eds. K. Buzásssyová – B. Chocholová. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Veda, vydavateľstvo SAV 2013, s. 157 – 169.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

BÜHLER, Karl: Sprachteorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena: Fischer 1934 (cit. podľa prekladu v publikácii Istorija jazykoznanija XIX i XX vekov v očerkach i izvlečenijach. Ed. II. V. A. Zvegincev. Moskva: Izdateľstvo Ministerstva prosveščenija RSFSR 1960, s. 24 – 33).

CIENKI, Alan: Frames, Idealized Cognitive Models, and Domains. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. New York: Oxford University Press 2007, pp. 170 – 187.

ČERMÁK, František: Functional System and Evaluation. In: Travaux du Cercle linguistique de Prague n. s. Prague Linguistic Circle Papers. Vol. 1. Eds. E. Hajičová – M. Červenka – O. Leška – P. Sgall. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1995, pp. 73 – 84.

ČERMÁK, František: Jazykový korpus: Prostředek a zdroj poznání. In: Studie z korpusové lingvistiky. Eds. F. Čermák – J. Klímová – V. Petkevič. Praha: Karolinum 2000, s. 15 – 37.

ČERMÁK, František: Syntagmatika slovníku: typy lexikálních kolokací. In: Čeština – univerzália a specifika 3. Eds. Z. Hladká – P. Karlík. Brno: Masarykova univerzita v Brně 2001, s. 223 – 232.

ČERMÁK, František: Profusion or Lack of Function? In: Proceedings of CIL17. Eds. E. Hajičová – A. Kotěšovcová – J. Mírovský. Prague: Matfyzpress – Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy 2003. CD-ROM. Dostupné na: http://ucnk.korpus.cz/stahni.php#cermak.

ČERMÁK, František: Česká přirovnání. In: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. 2. vyd. Eds. F. Čermák – J. Hronek – J. Machač. Praha: Academia 2009, s. 483 – 507.

ČERMÁK, František: Lexikon a sémantika. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010. 358 s.

ČERMÁK, František: Korpus a korpusová lingvistika. Praha: Karolinum 2017. 268 s.

DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk et al.: Větné vzorce v češtině. Praha: Academia 1981. 272 s.

DOLNÍK, Juraj: Slovný význam a jeho explikácia. In: Jazykovedný časopis, 1978, roč. 29, č. 2, s. 112 – 122.

DOLNÍK, Juraj: Teoretické zobrazenie komunikatívneho uplatnenia slova. In: Jazykovedný časopis, 1986, roč. 37, č. 1, s. 29 – 38.

DOLNÍK, Juraj: Designácia a vzťahy v slovnej zásobe. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 4, s. 223 – 231.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 303 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitéte slavistov 1997, s. 36 – 44.

DOLNÍK, Juraj: Prototyp v lexikálnom význame. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. december 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 107 – 113.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2009. 376 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna pragmatika. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 41 – 49.

DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 248 s.

DOLNÍK, Juraj – BENKOVIČOVÁ, Jana – JAROŠOVÁ, Alexandra: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 192 s.

FILIPEC, Josef: Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. (Na materiále jednojazyčných slovníků.) In: Slovo a slovesnost, 1957, roč. 18, č. 3, s. 129 – 150.

FILIPEC, Josef: K úkolům české lexikologie. In: Slovo a slovesnost, 1968, roč. 29, č. 3, s. 259 – 276.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.

GEERAERTS, Dirk: Theories of Lexical Semantics. New York: Oxford University Press 2010. 362 p.

GEERAERTS, Dirk – CUYCKENS, Hubert: Introducing Cognitive Lingustics. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. New York: Oxford University Press 2007, pp. 3 – 7.

HANKS, Patrick: Lexical Analysis. Norms and Exploitations. Cambridge – Massachusetts – London: The MIT Press 2013. xv + 462 p.

HAVRÁNEK, Bohuslav: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Eds. B. Havránek – M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 32 – 84.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.

JAKOBSON, Roman: Closing Statement: Linguistics and Poetics. In: Style in Language. Ed. T. A. Sebeok. Cambridge – Massachusetts: MIT Press 1960, pp. 350 – 377.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém uvádzania synoným vo výkladovom slovníku. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2008a, s. 371 – 377.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Spracovanie adjektív v Slovníku súčasného slovenského jazyka s osobitným zreteľom na adjektíva vzťahové. In: Lexikografie v kontextu informační společnosti. Sborník příspěvků z pracovního setkání. Praha, 4. – 6. 7. 2007. Eds. A. Rangelova – J. Světlá – A. Jarošová. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008b, s. 59 – 72.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Špirála poznania alebo funkcionalizmus a kognitivizmus (v lexikológii) cez optiku dvoch kongresových jubileí. In: Slovenská reč, 2018, roč. 83, č. 2, s. 123 – 142.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Východiská a zásady spracovania slovníka. In: Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Eds. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006, s. 13 – 47.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1088 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.): Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. [3. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015. 1104 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BENKO, Vladimír – CHOCHOLOVÁ, Bronislava – JANOČKOVÁ, Nicol: Živé portrétovanie slovenského slova v slovníku ako úloha oddelenia súčasnej lexikológie a lexikografie JÚĽŠ SAV. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 6, s. 333 – 346.

KESSELOVÁ, Jana: Implicitná a explicitná autoreferencia v dialógu. In: Slovenská reč, 2018, roč. 83, č. 1, s. 7 – 22.

KOŘENSKÝ, Jan: K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. In: Slovo a slovesnost, 1992, roč. 53, č. 4, s. 265 – 272.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metaphors we live by. Chicago – London: University of Chicago Press 1980. xiii + 242 p.

MACHAČ, Jaroslav: K lexikologické problematice slovních spojení. In: Slovo a slovesnost, 1967, roč. 28, č. 2, s. 137 – 149.

MATHESIUS, Vilém: Funkční lingvistika. In: Sborník přednášek proslovených na prvém sjezdu čs. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3. – 7. dubna 1929. Praha: Stálý přípravný výbor sjez-

dový 1929, s. 118 – 130. Citované podľa: Z klasického období pražské školy 1925 – 1945. Ed. J. Vachek. Praha: Academia 1972, s. 27 – 39.

MATHESIUS, Vilém: Deset let Pražského lingvistického kroužku. In: Slovo a slovesnost, 1936, roč. 2, č. 3, s. 137 – 145.

MATHESIUS, Vilém: O soustavném rozboru gramatickém. In: Slovo a slovesnost, 1942a, roč. 8, č. 2, s. 88 – 92.

MATHESIUS, Vilém: Řeč a sloh. In: Čtení o jazyce a poezii. Eds. B. Havránek – J. Mukařovský. Praha: Družstevní práce 1942b, s. 10 – 100.

MATHESIUS, Vilém: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1947. 466 s.

MATHESIUS, Vilém: Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém. Ed. J. Vachek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1961. 279 s.

MATHESIUS, Vilém: Jazyk, kultura a slovesnost. Ed. J. Vachek. Praha: Odeon 1982. 528 s.

MEĽČUK, Igor – ZHOLKOVSKY, Alexander: The Explanatory Combinatorial Dictionary. In: Relational Models of the Lexicon. Representing Knowledge in Semantic Networks. Ed. M. Walton Evens. Cambridge: Cambridge University Press 1988, pp. 41 – 74.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Vzťahové adjektíva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov.) Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 208 s.

NAGY, Marek: Hranice významu. Proměny československé a české lexikální sématiky. Olomouc: Univerzita Palackého 2014. 250 s.

NEKULA, Marek: Denotát a designát. In: Nový encyklopedický slovník češtiny [online]. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno: Centrum zpracování přirozeného jazyka Fakulty informatiky Masarykovy univerzity 2012 – 2018. Dostupné na: https://www.czechency.org/.

PANTHER, Klaus-Uwe – THORNBURG, Linda L.: Metonymy. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. New York: Oxford University Press 2007, pp. 236 – 263.

PAULINY, Eugen: Štruktúra slovenského slovesa: štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

SINCLAIR, John: Corpus Concordance Collocation. Oxford: Oxford University Press 1991. xviii + 170 p.

SINCLAIR, John: The Search for Units of Meaning. In: Textus: English studies in Italy, 1996, vol. 9, No 1, pp. 75 – 106.

STUBBS, Michael: The Search for Units of Meaning: Sinclair on Empirical Semantics. In: Applied Linguistics, 2009, vol. 30, No 1, pp. 115 – 137.

TELIA, Veronika – BRAGINA, Natalya – OPARINA, Elena – SANDOMIRSKAYA, Irina: Lexical Collocations: Denominative and Cognitive Aspects. In: Euralex 1994 Proceedings. Eds. W. Martin – W. Mejis – M. Moerland – E. ten Pas – P. van Sterkenburg – P. Vossen. Amsterdam: Vrije Universiteit 1994, pp. 368 – 377.

UFIMCEVA, Anna: Tipy slovesnych znakov. Moskva: Izdateľstvo Nauka 1974. 208 s.

Internetové zdroje

Omnia Slovaca III Maior. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015 – 2018. Dostupný na: http://sketch.juls.savba.sk/bonito2/run.cgi/first_form.